

Samlaren

Tidskrift för

svensk litteraturvetenskaplig forskning

Årgång 101 1980

Svenska Litteratursällskapet

Distribution: Almqvist & Wiksell International, Stockholm

REDAKTIONSKOMMITTÉ

Göteborg: Peter Hallberg

Lund: Staffan Björck, Louise Vinge

Stockholm: Inge Jonsson, Kjell Espmark

Umeå: Magnus von Platen

Uppsala: Gunnar Brandell, Thure Stenström, Lars Furuland

Redaktör: Docent Ulf Wittrock, Litteraturvetenskapliga institutionen,
Humanistiskt-Samhällsvetenskapligt Centrum, Box 513, 751 20 Uppsala

Utgiven med understöd av

Humanistisk-Samhällsvetenskapliga Forskningsrådet

ISBN 91-22-00467-X (häftad)

ISBN 91-22-00469-6 (bunden)

ISSN 0348-6133

Printed in Sweden by

Almqvist & Wiksell, Uppsala 1981

Recensioner av doktorsavhandlingar

Lars O. Lundgren: *Sokratesbilden, Från Aristofanes till Nietzsche*. Almqvist & Wiksell International. Sthlm 1978.

Vad som genast faller i ögonen när man konfronteras med Lars Lundgrens avhandling är diskrepansen mellan ämnets vidlyfthet och framställningens ringa omfång. Text och noter upptar 200 sidor, vartill kommer summary, litteraturförteckning och register. Författaren har valt en bred uppläggning och ett övergripande perspektiv. »Det är sokratesbilden i vid mening som jag sökt ta fasta på», säger han i inledningen. »Undersökningen vill ge läsaren en föreställning om hur ett antal författare från antiken och framåt framställer, uppfattar och så att säga använder sig av Sokrates.» Han antyder ett par alternativa metoder att angripa ämnet, t. ex. en begränsning till ett visst motiv eller till speciella drag i den sokratiske tankevärlden. Men han har alltså valt det breda perspektivet, i klart medvetande om att han därmed offrat möjligheterna till fördjupning. Tyvärr måste man konstatera att avhandlingen långa stycken har blivit just det som författaren säger sig ha försökt undvika, nämligen en katalogaria. Alltför ofta upplever läsaren besvikelsen över att det roliga tar slut just när det har börjat.

Författare till doktorsavhandlingar enligt den nya 160-sidorsmodellen har i flera fall dragit de riktiga konsekvenserna av nedbantningen och valt ganska »små» ämnen. Detta har inneburit att man har kunnat undvika den fruktade ytligheten och presentera ofta djupgående och gedigna resultat på ett begränsat område. Så måste det gå till om inte forskningen skall förlora också i kvalitet. Det är heltvisst möjligt att skriva en lysande essä om Sokratesbilden under 2300 år på långt mindre än 200 sidor, men vill man angripa ämnet vetenskapligt med bibehållande av det breda perspektivet krävs en helt annan bredd också av själva framställningen. Lars Lundgrens avhandling har nu av nödvändighet blivit i hög grad refererande och rapsodisk. Intressanta frågeställningar har författaren tvingats antingen undvika eller överge efter en kort presentation.

Avhandlingen är i stort sett kronologiskt upplagd och indelad i fem kapitel. Det första presenterar de äldsta källorna, som alla senare Sokratesframställningar direkt eller indirekt bygger på, med Aristofanes, Platon och Xenofon i centrum. Andra kapitlet behandlar Sokratesuppfattningen under senantiken, dvs. fram till och med kyrkofäderna. Medeltid och renässans får tillsammans ett kapitel, likaså 1600- och 1700-talen. Som avslutning följer så ett 1800-talskapitel, där intresset koncentreras kring Hegel, Kierkegaard och Nietzsche.

Det bör i rättvisans namn framhållas att författaren sällan sätter några krokben för läsaren under den långa men snabba färden genom historien. Framställningen är i allmänhet klar och överskådlig och dessutom lättläst och välskriven. Varje kapitel är uppdelat i korta avsnitt med rubriker. Citat från grekiska och latin ges i översättning. Att författaren låtit personregistret endast hänvisa till tex-

ten och inte till de ofta ganska utförliga noterna vill jag dock beteckna som en ovänlig handling mot läsaren.

Materialet till framställningen består till stor del av texter som ligger utanför »skönlitteraturen». Avhandlingen hade förmodligen lika väl kunnat läggas fram i ämnet idé- och lärdoms historia som i litteraturvetenskap. Men gränserna är flytande och jag ser det ingalunda som något fel att författaren inte ängsligt hållit sig till vitterheten. Å andra sidan förefaller det besynnerligt att han inte bättre tillvaratagit centralt litterära texter. Ett exempel: Författaren nämner över huvud taget inte en genre som verssattiren. Som framgår av t. ex. Lennart Pagrots avhandling *Den klassiska verssattirens teori* spelar den sokratiske ironin en betydelsefull roll som förebild för satirdiktare genom tiderna, från Horatius och framåt. Därmed har alltså en sida av Sokratesbilden hållits levande i en inte oviktig litterär genre. Författarens knapphändiga definition av begreppet 'Sokratestradition' – »skildringar av eller kommentarer till Sokrates i ett historiskt perspektiv» – motiverar knappast ett uteslutande av verssattiren.

Ett motiv som återkommer genom hela avhandlingen är användandet av Sokratesgestalten som exempel. Exempeltraditionen nämns på många håll och blir ett slags röd tråd. Eftersom detta inslag är så viktigt saknar man en ordentlig, samlad redovisning för begreppet exempel. Det förefaller också som om författaren själv inte gjort riktigt klart för sig vad han avser med ordet. I andra kapitlet kommer han in på Valerius Maximus och dennes berömda exempelsamling *Factorum et dictorum memorabilium libri novem*. Han säger där att skriften förmodligen i första hand var »avsedd att tjänstgöra som hjälpreda åt talare, som där skulle kunna finna lämpligt material för det valda ämnet» (s. 54). Författaren går tyst förbi tidigare forskning kring Valerius Maximus och *exemplum*-traditionen. Man kan nämna Clemens Boschs *Die Quellen des Valerius Maximus* (1929) och Hildegard Kornhardts *Exemplum. Eine bedeutungsgeschichtliche Studie* (1936). En kortfattad presentation av begreppet ger Ernst Robert Curtius i *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter* (1948), och på svenska har vi ett avsnitt om *exemplum* i Sven Delblancs *Ära och minne* (1965). Ett studium av framställningar som dessa hade kunnat hjälpa författaren till en mera preciserad användning av begreppet exempel. *Exemplum* – antingen vi avser en kort berättelse, som illustrerar t. ex. dygd och vishet, eller en person i det förflutna att efterlikna eller avsky – har ju en utomordentligt viktig moralpedagogisk funktion i äldre historieskrivning och biografisk litteratur, och det är väl närmast detta som författaren syftar på när han talar om exempeltraditionen. I 1700-talskapitlet ägnar han ett särskilt avsnitt åt »Sokrates som exempel» för att, som han säger, »något mer ingående belysa 1700-talets exempeltradition» (s. 121). De författare han här tar upp är Rousseau, Klopstock och Lavater, och dessvärre tycker jag att just detta avsnitt (s. 121–124) ganska dåligt illustrerar rubriken. När det gäller

Rousseau, som helt kortfattat återoppar Sokrates i sin första discours för att underbygga en tes, har jag inga invändningar. Rousseau arbetar här helt i den antika retorikens anda. Fallet Klopstock är mer problematiskt. I *Messias* för han in Sokratesgestalten som ett slags föregångare till Kristus, en siare som får varsla om den högre religion som skall komma. Det är oförnekligt att Sokrates här framställs som en högtstående person, en »god hedning», men han betonar att den beundran som kommer honom till del bör glömmas till förmån för en kommande, högre ande. Man kan alltså knappast säga att Sokrates här förs fram som ett efterföljansvärt exempel. Det är i stället en annan tradition som ligger bakom Sokratesgestalten i *Messias* (se nedan). Lavater, slutligen, diskuterar Sokrates utseende i sina *Physiognomische Fragmente* och har svårt att förklara det med hans inre kvaliteter. Sokrates framställs här som en ädel karaktär, men att exempeltanken skulle vara särskilt framträdande hos Lavater kan jag inte se. Jag vill alltså sätta frågetecken för både Klopstock och Lavater som typiska företrädare för exempeltraditionen. Denna framträder betydligt klarare hos de övriga författare som tas upp i 1700-talskapitlet utanför avsnittet »Sokrates som exempel».

En annan idétradition som liksom *exemplum*-tanken löper genom hela avhandlingen gäller Sokrates förhållande till Kristus och kristendomen. Författaren visar att diskussionen togs upp redan av kyrkofäderna och sedan fortsatte genom århundraden. De kristna kunde antingen förhålla sig avvisande till Sokrates och se honom som en farlig konkurrent till Kristus, eller också kunde de använda honom som ett slags brygga mellan hedendom och kristen tro. Det finns ett inslag i den här traditionen som författaren inte berör men som i själva verket är centralt, nämligen typologin, dvs. det speciella sätt att tolka historien som innebär att en gestalt eller ett skeende förebådar en senare gestalt eller ett senare skeende, som förklarar och uppfyller det tidigare. Denna typologiska eller figurala tolkning har sitt ursprung i urkristendomen och gav möjlighet att införliva de judiska, gammaltestamentliga skrifterna med de kristna urkunderna. Den omfattande forskningen kring typologiska föreställningar blev aktuell för litteraturvetenskapen genom Erich Auerbachs »Figura»-uppsats från 1938 (*Archivum Romanicum* 22) och hans senare undersökningar av typologiska motiv i den medeltida litteraturen, och andra har senare fortsatt efter de linjer som Auerbach drog upp.

Det förefaller mig helt klart att Lars Lundgrens undersökning av parallellen Sokrates – Kristus hade vunnit avsevärt på att ta hänsyn till typologin och *figura*-begreppet. Som exempel vill jag i första hand nämna den italienske renässanshumanisten Marsilio Ficinos syn på Sokrates som en vägröjare för Kristus, »en sorts tidig Johannes Döparen», som författaren tar upp men alltså utan att över huvud taget nämna den typologiska tolkningsmetoden. Ändå framgår det tydligt av just det Ficinobrev till Ferobanti som citeras på s. 92 att Ficino är inne på en sådan tolkning av Sokratesgestalten. Ficino säger att om han inte fruktade att många skulle misstolka honom på grund av intellektuell ohederlighet eller småaktighet, så skulle han i detalj visa att Sokrates, om än inte såsom *figura*, som Job eller Johannes döparen, så dock på ett skuggartat sätt förebådade Kristus (»--- *demonstrarem, Socratem & si non figura qua Job atque Ioannes Baptistas,*

tamen adumbratione forte quadam Christum salutis auctorem, quasi (ut ita loquar) praesignauisse). Längre fram i samma text nämner Ficino en rad paralleller mellan Sokrates och Kristus. (I sin antologi *The Socratic Enigma*, som Lars Lundgren använt sig av, har Herbert Spiegelberg missuppfattat det här stället och översätter *figura* med »a rather bold figure», alltså 'ett något djävrt uttryck', 'en något djärv bild'; dessutom glömmes Spiegelberg – liksom avhandlingsförfattaren – Job i sammanhanget.) Ficino vill alltså inte direkt använda begreppet *figura* för Sokrates, i medvetande om det starka motståndet mot den typologiska sammanställningen av hedniskt och kristet, utan ersätter det med *adumbratio*. *Umbrä*, skugga eller skugggestalt, används ofta närmast synonymt med *figura* men har tydligen för Ficino haft en mindre utmanande klang.

Ytterligare ett exempel där typologin hade varit värd att beakta är just det Klopstockställe som tidigare nämnts på tal om exempeltraditionen och där Pilatus hustru drömmer att Sokrates siar om kristendomen. En amerikansk forskare, Paul J. Korstin, har hävdat att Klopstocks *Messias* är fullsprängd med typologiska associationer, och jag skulle kunna tänka mig att Pilatus hustrus dröm står högt på hans lista (»The Development of Abstracted Typology in England, 1650–1820» i *Literary Uses of Typology*, ed. Earl Miner, 1977).

Avhandlingens fjärde kapitel behandlar 1600- och 1700-talen. Man kunde ha väntat sig att i synnerhet 1700-talet, då Sokrates hölls levande som aldrig förr, skulle ha ägnats betydligt större uppmärksamhet. 1600-talet är närmast negligerat och klaras av på fyra sidor. Tyvärr är 1700-talsavsnittet inte bara alltför kortfattat, det lider också av en besynnerligt rörig disposition, som tycks utgå från olika och varandra korsande principer. Den kronologi som ligger till grund för avhandlingen som helhet kombineras här med en indelning enligt genremässig samhörighet; biografi, drama och dialog blir sammanhållande begrepp, men författaren gör ingenting av den släktskap mellan olika verk som består i att de tillhör samma genre. Sokrates framställs inte principiellt annorlunda i ett drama än i en biografi.

Också i andra avseenden finner jag 1700-talsavsnittet mindre tillfredsställande. Presentationen på s. 108 ff. av Ludvig Holbergs Sokratesbiografi i hjältehistorierna från 1739 är således ytterst ofullständig, och ett så väsentligt inslag i Holbergs Sokratesbild som den sokratiske ironin finns över huvud taget inte omnämnt. Författarens tystnad på den här punkten är så mycket märkligare som tidigare forskning ganska utförligt uppehållit sig vid den sokratiske ironins betydelse för Holberg. Men författaren tiger om så viktiga uppsatser som Karl Mortensens »Om Holberg som Ironiker» i *Festskrift til Gerhard Gran* (1916) och August Petersons »Den sokratiske Holberg» i *Tilskueren* 1935.

Om 1700-talskapitlet gör ett rörigt och plottrigt intryck, är kapitlet om 1800-talet desto redigare, och det har inte blivit sämre av att författaren ägnat en jämförelsevis grundlig undersökning åt två så intressanta författare som Kierkegaard och Nietzsche. Några direkt nya synpunkter kommer väl inte fram här, men framställningen präglas som helhet av en lugn överblick och sunna avvägningar.

Lars Lundgrens avhandling har sitt värde som en resonerande sammanställning dels av viktiga Sokratesfram-

ställningar genom tiderna, dels av den forskning som ägnats denna mångskiftande Sokratesbild. Jag vill helst se den som ett första röjningsarbete på ett fält där det kan löna sig att här och var ta kraftfullare spadtag.

Torkel Stålmarck

Erland Munch-Petersen: *Romanens århundrede. Studier i den masselæste oversatte roman i Danmark 1800–1870*. 1–2. Forum. Kbhvn 1978.

Erland Munch-Petersen: *Bibliometrics and Fiction*. (Uppsats framlagd vid Nordisk Sommerskole for bibliotekarer 1980; trycks i *Libri* 1980: 4.)

År 1976 utsände Erland Munch-Petersen en diger bibliografi över översättningar till danska 1800–1900 av prosafiktion. Jag recenserade den i *Samblaren* 1976. Det var en oerhörd arbetsinsats av stort värde även för litteratursociologin, eftersom så många intressanta slutsatser kunde dras om i breda lager på 1800-talet köpta och lästa böcker inte bara i Danmark utan överhuvudtaget i Norden. I *Edda* (nr 3 1977) framhävde Åse Hiorth Lervik också bibliografins stora användbarhet som uppslagsbok om Skandinaviens litterära förbindelser med utlandet.

Munch-Petersen utlovade en avhandling byggd på bibliografin, ett löfte som han infriade genom sin disputation i Köpenhamn i december 1978 på ett arbete så stort att det krävde två band: *Romanens århundrede. Studier i den masselæste oversatte roman i Danmark 1800–1870*. Även den tidigare tryckta bibliografin lades fram på fakultetens bord som specimen för doktorsgraden.

Kvantitetslitteratur är ett nyckelbegrepp hos Munch-Petersen. Det är ett statistiskt-bibliografiskt begrepp som inte innehåller någon värdering. Munch-Petersen mäter hur mycket som utgivits i tryck av olika författare under viss tid och rangordnar författarna. De som överskrider en viss uppställd gräns betraktas som *kvantitetsförfattare*.

Vid räkningen är begreppet *bind* (band) avgörande. Ett bind är ett stycke boktryck med självständig paginering. En flerbandsroman med löpande paginering räknas som en enhet. Varje separat paginerad del i samlade skrifter betraktas som ett bind och varje ny upplaga räknas givetvis också som ett bind. Motsvarande internationella bibliografiska uttryck är *bibliografic unit*.

I detta forum skulle det föra för långt att gå in på en detaljdiskussion av metodens för- och nackdelar. Jag hade tillfälle att diskutera tekniken med avhandlingsförfattaren vid disputationen. Nu kan en sådan diskussion gå vidare och man kan göra säkrare avvägningar sedan Munch-Petersen framlagt en intressant uppsats *Bibliometrics and Fiction*, tills vidare presenterad som föredrag men snart i tryck (se ovan). Han har nu även i kontrollsyfte prövat två andra räknesätt: av »verk» (litterär enhet såsom roman, novellsamling) exklusive omtryck samt av »verk» inklusive omtryck. Kvantitetsförfattarna blir enligt Munch-Petersen desamma oavsett metoden. Det kan tilläggas att man inom populärfiktionsprojektet i Uppsala tack vare att hela materialet läggs på data kommer att ha möjlighet att jämföra sådana sätt att summera fiktionsutbudet med även en sidsalsräkning.

I stället för att här föra denna diskussion vidare väljer jag att peka på värdet av Munch-Petersens undersökning-

ar för kännedomen om den masslästa boken inom 1800-talets borgerliga publik.

Det kan visserligen invändas, att exemplarantalet per upplaga (bind) mycket sällan låter sig exakt anges. Men skillnaderna i exemplarantal per bind torde (av tryckeri-, lager- och bokhandelstekniska skäl och på grund av den begränsade tillgången till kapital) inte vara så stora, att de relationer i spridningsavseende mellan olika författarskikt, vilka framträder i Erland Munch-Petersens statistik, på något avgörande sätt skulle rubbas. Enligt min uppfattning finns det inte anledning anta, att en exemplarräkning – om den nu vore möjlig – skulle ha nämnvärt förändrat den population på 26 kvantitetsförfattare som författaren arbetar med i den textanalytiska delen av sin avhandling.

Man kan inte heller gärna föreställa sig, att en romanförfattare uppnår att bli publicerad med ett så högt antal bind på marknaden utan att också verkligen vara läst i ungefär motsvarande grad av den växande masspubliken på 1800-talet. Endast ett brett publikgensvar, som måste bero på att många människor ansåg sig ha utbyte av just denna läsning, kan förklara de exceptionellt goda avsättningsmöjligheter som långvarigt rådde för de extrema kvantitetsförfattarna i Munch-Petersens kartläggning av utbudet.

I våra dagar skulle man i vissa fall antagligen ha större anledning, att ifrågasätta sambanden mellan höga »bind»-antal och verkligt omfattande läsning. Dels torde exemplarantalet i olika bokupplagor ha blivit mer differentierade under 1900-talet i takt med tekniska förändringar i marknadsföringen av verkliga *bestsellers* och *steadysellers* och genom att hantverksmässiga moment i bokframställningen nära nog helt försvunnit. Dels har man numera anledning räkna med en genom massmedieutvecklingen förstärkt tendens till »kulturstatus»-betingade inköp, framdrivna av kritik och modern reklam i förening. (Bland böcker i 100 000-exemplarklassen i Sverige är exempelvis nobelpristagaren Pasternaks roman *Doktor Zjivago* uppenbarligen ett verk som uppnått ett upplagetal som illa motsvarar antalet verkliga läsare av boken.) I vissa samhällssystem får vi räkna med klara fall av politiskt betingad massspridning, vilken inte heller alltid motsvaras av verklig läsning inom breda befolkningslager.

Men för den period i Danmarks litterära historia som Munch-Petersen behandlar förefaller sådana felkällor vara försumbara när det gäller översatt prosafiktion. Det är också att märka, att han klokt nog begagnar sig av enheten *författarskap* (alla opera) och inte enheten *enskild bok* (bestseller, steadyseller). I det senare fallet skulle olägenheterna med bindräkningen i stället för exemplarräkningen (som givetvis i princip vore mer ideal men inte kan genomföras för 1800-talets del) komma att bli mer märkbara i materialredovisningen.

Den period, över vilken Erland Munch-Petersen för räkning, avbryts ultimativt år 1900. Det innebär självklart – som författaren påpekar i sin inledning –, att en romanförfattare som verkade tidigt under århundradet har större chans att uppnå gränsen 50 bind och bli kvantitetsförfattare i Munch-Petersens mening än en diktare som debuterade under senare hälften av århundradet. Som ett klokt korrektiv mot denna missvisning i statistiken kan man betrakta avhandlingsförfattarens beslut, att låta den textanalyserande delen av sitt arbete endast omfatta kvantitetsförfattare som framträtt före 1870.